

**КОЛЕКЦИЯ „РЪКОПИСИ” И ПРИПИСКИТЕ ВЪРХУ РЪКОПИСИ И
СТАРОПЕЧАРНИ КНИГИ, СЪХРАНЯВАНИ В МУЗЕЯ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО КАТО
ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА ВАРНЕНСКОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО**

Марияна Д. Николова

Резюме: Настоящото съобщение има за цел да представи в най-общ план част от съкровищницата, съхранена в Музея на Възраждането във Варна. Изложението е условно разделено в зависимост от наличния фондови материал - на ръкописни книги и приписки. Основна част от ръкописните книги са богослужебни и при представянето им е приложено делене в зависимост от вида богослужебна книга. Поради големия обем на достигналите до нас приписки, както и често самостоятелните изследвания в тази насока, тук ще бъдат отбелязани информативно само малка част от наличните във фонда. Приемаме Паисий и „История Славяноболгарская” за начало на Нашето Възраждане. Но тази „История вкратце” и начинът, по който тя се разпространява са сякаш продължение на онази невидима сила, която движи българщината векове наред – инатът да оцелеем, най-силно изразен в ръкописната традиция, съхранила буквите български и тяхната изразна словестност.

Ключови думи: Варна, Българско възраждане, ръкописни книги, старопечатни книги, приписки, летописи, богослужебни книги.

Историята ни – нашата, българската – е пълна с повратности. И ние всеки път се удивляваме как е възможно да сме оцелили. Че българското „не ни е занаят, а инат” , както беше отбелязал невероятният Петър Увалиев, се доказва през всичките тези векове. Приемаме XV в. за пагубен за българската култура, за българския език и минало – пръв Марин Дринов застъпва този възглед. И наистина – присъединяването на българските земи към османската държава прекъсва много от насоките на развитие на българската култура и задълго предопределя нови нюанси. Близостта до османските държавни центрове често скована творческите подбуди от напрежение и страх, като ги забавя и ограничава във връщането им към нормален живот.[1] Смутени от насието, от физическото унищожение на много от събратята си, голяма част от българските книжовници, граматисти, художници емигрират в съседните земи. Многобройните каталози и описи на славянски ръкописи, издадени в Румъния, Русия, Молдова, Украйна и др., показват богатото културно наследство, което завещава цвета на българската

средновековна интелигенция.[2] Останалата оцеляла грамотна част от народа, която помнела традициите и имала усета и привързаността към книжовното и художествено творчество, намира приют и занимание предимно в манастирите. Манастирите мобилизират цялата устойчивост и издържливост на българите – дълго време тук са единствените училища, а монасите са единствените учители, които поддържат грамотността на населението. Скрити, със засилено чувство за самосъхранение, плодови български книжовници и писатели преписват много стари ръкописи и сътворяват ценни оригинални творби.

Оцелили и достигнали до нас, тези творби се радват на огромен интерес още от първите години след Освобождението. Отчитайки огромното им значение в българската литература, история и култура, в началото на XX век Евтим Спространов прави „Опис на ръкописите в Библиотеката на Рилския манастир” и „Опис на ръкописите в библиотеката на Светия Синод на българската църква в София”.[3] Подобен опис изготвя за Народната Библиотека в София и за Библиотеката в Пловдив проф. Беньо Цонев.[4] Описи,

засягащи и съхранявани в различни средища и културни институции (библиотеки, музеи, манастири, църкви и др.), се изготвят през годините и от много други учени и изследователи на българската история и литература.[5]

Частично в изследвания се засягат произведения на отделни книжовници или произведения, създадени в отделни книжовни школи от периода на османското владичество по българските земи – Христо Гандев, П. Динев, Божидар Райков, Донка Петканова-Тотева, Георги Нешев, Маньо Стоянов и много други.[6]

Интересът към съхранената ръкописна книжовна традиция не подминава и Музея на Възраждането във Варна. Още през 1978 г. Красимир Станчев и Трифон Банков публикуват 5 ръкописни книги от фонда на музея.[7] И все пак за това ръкописно наследство се знае малко и в основната си част то остава неизследвано.

Цел на настоящето съобщение е да покаже в най-общ план ръкописните книги и приписки по тях и по печатни книги, съхранявани във фонда. Изложението е условно разделено на две части: ръкописни книги и приписки. Ръкописните книги са представени в зависимост от вида богослужбна книга и според наличните в музея: евангелия, псалтири, дамаскини, часослови, жития, молитвеници, сборници.

І. Евангелия

1. Най-старото съхранено в Музея е реставрираното преди 3 години Евангелие на Данаил Етрополски¹ (ВФ I 585). Тип четвроевангелие, завършено през 1625 г.,

¹ Йеромонах Данаил Етрополски е книжовник, създател на калиграфска школа. За пръв път името му се споменава от Л. Милетич, който в края на XIX в. посещава Етрополския манастир и се запознава с богатата ръкописна сбирка на библиотека. Малкото данни за живота на етрополския монах черпим от някои автобиографични податки, съдържащи се в собствените му приписки. Днес науката познава над 13 негови оригинални ръкописа. Виж повече в: *Райков, Божидар* – „Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през ½ на XVII в.” – сп. Старобългарска литература 1971 / кн. 1

както сам авторът пише в края му. Съдържа 206 листа. Подвързията е запазена – дъска и кожа, като на предната корица има сребърен кръст, вътре в него по-малък с разпятие. Написано е върху хартия. Писмото е полуустав – т.нар. етрополски полуустав. Началните букви, наричани още началка или инициал, са с богата украса, защото на тях винаги се вмениява магическа сила. Украсени с допълнителни елементи – растителни и други от т.нар. геометричен стил, като предпочитан цвят са червено от цинобър, зелено, синьо. Нерядко за инициал се използва и фигура на животно или човек. В Данаиловото евангелие е изобразен змей, придавайки още веднъж и сакрално значение на думите, които следват.

Заставката, позната като винетка или лозинка, е началният орнамент на всяка книга. Като цяло в украсата на етрополските ръкописи доминира т.нар. балкански плетеничен стил - пресичащите се кръгове и плетеница, с растителни мотиви. В заставките са включени и медальони с изображения на четиримата евангелистите.

В края на евангелието има няколко приписки. Първата е оставена от ръката на самия книжовник: „Исписах аз многогрешния Даниил йеромонах сие тетроевангелие в лето 'дѣѣ (7133)².” Изписано е с лигатури, а годината - с тайнопис (с кирилски букви).

Втората приписка е написана веднага след първата. Почеркът е различен. Посочена е годината – 1665. Приписката разказва за строежа на храма в търновското с. Присово, имената на свещениците и майсторите. Именно въз основа на тези

² Изписаната година е според летоброене "от сътворението на света", според което светът е бил създаден на 1 септември 5509 г. преди рождението на Христа. Когато месецът не е посочен, при изчислението се изважда 5508, защото има по-голяма вероятност събитието да е станало през осемте месеца на годината, а не през четирите. Ако датата се отнася за последните четири месеца се изважда 5509. Това дава основание в конкретния случай евангелието да се датира към 1625 г. сл. Хр.

сведения Божидар Райков отнася Евангелието към т.нар. Търновски период на Данаил Етрополски.[8] В приписката е отбелязано и едно интересно събитие, преминаването на комета – „ в туй време се явиха звезди опашати”.

За внушението и значението на приписките ще стане въпрос във втората част на доклада. Споменатите тук са отбелязани на този етап, защото са част от самото четвроевангелие.

2. Недатирано ръкописно евангелие (ВФ I 412) е сред предметите, които предстоят да бъдат изследвани. Това е вторият представител на този вид богослужбна книга. Досега за него липсват публикации. Съдържа 122 листа. Също тип четвроевангелие. Писано е върху хартия, общото състояние на която е лошо – последните 50 страници са силно потъмнели, проядени и закъсани. Липсва и по-голяма част от първите и последните листи. В пълна цялост са запазени само Евангелие от Марко и от Лука. Буквите са красиво изписани, листите са разчертани и разграфени. Интересни са заглавието и инициала на Евангелието от Лука – с червена боя, преплетени растителни орнаменти. Липсват приписки, което затруднява и датировката му. За съжаление не е ясно и как е предадено в музея – дали чрез откупка, дарение или чрез друг вид събирателна дейност, както и периода, в който това е станало.

II. Втората група ръкописни книги са **псалтирите**. Всъщност широко употребявана и многократно преписвана и превеждана е била само една старозаветна книга – псалтирът. Той е сбирка от религиозни песни, приписвани на древноеврейският цар Давид, които се четат и пеят във всички богослужения и дори често като частно четиво, тъй като са с дълбока емоционалност и картинен стил. [9]

1. Най - старият съхраняван в музея е от началото на XIII в. Съдържа само 2 последователни листа, писани върху пергамент. Писмото е дребен устав. Всеки

стих от псалмите започва на нов ред с червена буква. До 1912 г. този псалтир се намира в Зографския манастир. Интересна е историята за начина, по който достига до нас. В писмо, запазено в ДА-Варна, пише:

„Г-н Шкорпил, Разгледвайки книгите в Зографската библиотека, вадех книги написани на пергамент. Библиотекарят ми каза, че са биле писани около XIII век. Пожелал да ми даде някой откъслек от тия книги за да го испратя във Варненския Музей. Прилагам в писмото книгата, състояща се от 4 страници.

Ви поздравлявам Алеко Апостолски (машинистъ)”.

За Алеко Апостолски липсват сведения. Но правейки палеографски паралел с Боянският псалтир от XIII век, изследователите отнасят тези 4 страници към посоченият от Апостолски период.[10]

2. Още един псалтир, за който липсва конкретна датировка, е сред ценните ръкописни книги (ВФ I 439). Досега е неизследван. За съжаление са оцелели само 8 броя листи. На първия запазен лист с тайнопис е отбелязан псалм 31, което даде и основание за определяне на вида на богослужбната книга. Следващите страници следват номерацията на псалмите до псалм 35. Започнат е и псалм 36, но останалите страници са откъснати. Началото на всеки псалм е отбелязано с инициал в геометричен стил, а края завършва със семпла украса от кръстове и точки. Подвързията е грубо изработена от дърво и кожа. Липсват приписки или други знаци, които да указват годината на създаване или автора. Липсва информация за начина, по който е постъпил в музея.

III. Третият вид богослужбни книги, които допълват ръкописното наследство в Музея на Възраждането, са **дамаскините**. Начало на дамаскинарската традиция поставя публикуваният през 1558 г. във Венеция сборник „Съкровище” на гръцкия монах Дамаскин Студит. Постепенно терминът дамаскин започва да обединява всички сборници, предназначени за

църковно и извънцърковно четене. Съхраняваният в Музея (ВФ I 583) е от 1761 г. – година, която ни отнася към XVIII век, през цялата продължителност на който в много насоки се усеща новаторски дух. Най-ярко това проличава в писаното слово, където се усеща и влиянието на Просвещението. Именно XVIII в. откроява тенденцията към демократизация на религиозните жанове, намерила израз в превръщането на говоримия български език в комуникативна основа на дамаскините. [11] Самият дамаскин съдържа 104 листа. Подвързията е с дъски и кожа с щампован елемент с растителни мотиви. Писмото е полууставно.[12] Украса не е пишчна. На л. За има заставка, разработваща растителни орнаменти. Заглавията на отделните слова и части са с везано писмо.

Съдържа няколко слова. От лист 87 започва апокриф, познат под названията „Епистолия за неделята” или „Камък падна от небето”. В България е превеждан още преди XIV в., но особено разпространение получава в дамаскинарската литература и оказва влияние и върху българския фолклор. Интересен е фактът как българският фолклор прекроява до неузнаваемост евангелската и агиографска традиция и изпълва с езически преживелици християнската религиозна практика.[13]

Има няколко приписки, от които първата е писана от ръката на преписвача и посочва годината на създаване на ръкописа (1761). На лист 93 друга приписка посочва името на съставителя си – Лазар, като преди това отправя характерната за приписките молитва към Бог, Исус Христос и Богородица. Последният лист съдържа няколко сметки и полуизтрити нечетливи думи, а в единична линия от вътрешната страна на корицата, очертана с тънка линия е написано „Кирува книга дамаскин”. Книгата е подарена на Музея от арх. Емил Пасков от Варна през 1959 г.

IV. Четвъртият вид богослужебна книга, представен сред ръкописите на

музея, е **часословът**. Използва се основно в православната богослужебна практика. Съдържа псалми, молитви, песнопения и други текстове от дневния богослужебен кръг, извън текстовете на светата литургия. Получава името си по часовете на църковната служба, които съдържа.

1. Първият часослов, който се съхранява във фонда, е писан вероятно в края на XVIII – нач. на XIX в. (ВФ I 597). В лошо състояние е, съдържа 98 броя листи. На първите са записани псалми, различни молитви, между които и на Св. Василий Велики, а на последните – месецослов.

Интересна е украсата с геометрични мотиви, които са разположени в началото няколко страници като заставки. Украса имат и някои инициали, оцветени с червена или черна боя, с геометрично-растителни орнаменти. Заглавията на всяка част също са комбинация с червени и черни букви. На няколко места са нарисувани неумели картини, които не намаляват стойността на ръкописа, а показват желанието на автора да обогати съдържанието. Книгата е подарена от Иван Георгиев от Котел през 1965 г.

2. Вероятно за още един часослов става въпрос и при инвентарен номер ВФ I 411. Запазени са само 78 броя листи. Липсват началните страници, както и страници вътре в самата книга, което затрудни определянето на типа богослужебна книга. Лист За съдържа „Начало на повечерници”, което даде основание да се отнесе към часословите. Следващите страници следват начина на подредба на този тип книги. В края има месецослов. Интересни са 5 приписки с един и същ почерк, различен от този на книгата, които обясняват, че техен автор е поп Тодор. Трудно се разчита рожденото му място. Книгата е била подвързана с дърво и кожа. Към момента е запазена само корицата на гърба, която също е в лошо състояние, а от кожената облицовка личи само част.

V. Друг вид ръкописна богослужебна книга, която има своя представител в музея

е **житието**. Житията са предпочитана и често преписвана литература. Целта е да се укрепят във време на безверие решимостта на покорените да отстояват своята същност, език, вяра, култура. В музейния фонд се съхранява само един такъв ръкопис с жития на Св. Георги и Св. Василий Нови. Също сред непознатите и непубликувани книги. Той е част от по-голяма книга, като налични са само 21 броя листи. Писмото е бързопис, липсва подвързия.

В края - в продължение на 11 страници, има над десетина приписки. Най-интересни са 4 от тях, писани от една и съща ръка. Изцяло в патриотичен стил, те показват възприятието и разбирането на възрожденския човек, който обвързва пряко желанието за свобода с грамотността и просвещението (напр. „който умре за отечеството, умира славно, който е учен, той бива почтен“).

VI. Последните две книги са от различен характер – **молитвеник и сборник**. Постъпват в музея през 1961 г. Техен дарител е Васил Господинов, според когото са писани от неговия дядо – Димитър Димов, псалт в девненската черква.

1. Молитвеникът (ВФ I 416) е писан върху хартия и съдържа 81 листа.[14] Интересни са композициите след всеки чин и инициал, както и завършващите страницата концовки. Най-честия символ е змия, което отново отправя към връзката и силното преплитане на българския фолклор и религиозни възприятия. Змията носи силна семантична функция – освен стопан, пазител на домашното огнище,[15] тя е носител на мъдрост, на безсмъртие. Затова и не е случайно изрисуването ѝ в различни заставки, концовки и инициали в българските ръкописни книги.[16] Сякаш в плитайки тялото или главата ѝ, тази книга ще оцелее, ще се запази, ще стигне до своя собственик с най-чистата си сила. Макар и без художествена стойност и по-скоро тип „примитив“, идеята на автора е ясна – тези символни изображения трябва да

подчерат и запазят свещеността на книгата във всичките ѝ аспекти (упора в трудни моменти, книга-просветителка, пазителка...). Настоящият ръкопис съдържа различни молитви, тропари, цитати от Евангелието на Марко и от Апостола. Накрая има месецослов, като от българските светци са включени Св. Петка Тръновска, Св. Иван Рилски. Пасхални таблици от последните листи, започващи с 1850 г. дават основание на изследователи отнесат датировката на молитвеника към въпросната година. Ръкописът е подвързан заедно с една печатна книга – „Баснословие Синтипы философа преведено от Христати Павлович дупничанин“.

2. Втората книга е сборник (ВФ I 417), вероятно от средата на XIX в., съдържащ различни произведения както от богослужебен, така и от светски характер. Липсва подвързия. Сред страниците му е намерил място част от Рибния буквар на д-р Петър Берон. Интересен е и записаният още в началото (стр. 3а) апокриф „Ходене на Богородица по мъките“. Честото използване на апокрифна литература в богослужебните книги не е случайно. Техните идеи, образност и поетика се доближават до народното светоусещане.[17] Освен това те имат и силно насочен поучителен характер. В основната си част сборникът съдържа различни молитви и слова.

Оставените от Димитър Димов книги издават не само силната отдаденост на този човек на неговата богослужебна дейност, но и желанието му за просвещение – притежаването на интересни книги със светска тематика и насоченост (подвързването на „Баснословие Синтипа“ или преписването на част от Рибния буквар). Това още веднъж ни отправя към периода на възвръщането на българския дух, на желанието за просвета.

Сред ръкописната колекция на Музея на Възвръщането има и книги, които съдържат ръкописни листи между страниците си. Не са включени в

настоящото изложение, тъй като става въпрос за единични откъслечни страници, които заменят липсваща част от книгата, следват и имитират почерка на печатната книга и поради тази причина нямат онзи заряд и символика, който носи една изцяло ръкописна книга.

Когато говорим за ръкописното наследство, трябва да отдадем необходимото значение на приписките и летописите. Отдавна е известно влиянието, което те оказват върху разкриването на тайни от българската история.[18] Условно приписките тук ще бъдат разделени на:

1. съобщаващи автобиографични данни; 2. тип „дарения“; 3. приписки тип „кореспонденция“; 4. съобщаващи събития, които се случват; 5. „нравоучителни“; 6. тип „поезия“.

Първата и най-голяма група са **автобиографичните приписки**. Често еднотипни, без голяма разлика на информацията, която предават – името или населеното място на автора им. Интересни са, когато освен тези общи сведения, е направено и нещо, което ги допълва. Напр. в една такава (ВФ I 317 (2)) има печат на автора, което за времето преди 1878 г. говори много за социалния статус на човека. Или когато са правени опити да се измисли подпис. В книга от този тип в стихотворна форма е обяснено:

“Стойка Стефанова
Ръката след смъртта,
на прах и пепел става
а подписа си остава,
за всегда” - следва подпис (ВФ I 402 - от вътр. страна на корицата върху множество драсканици, написано с молив).

Вълнуващи са приписките, които съдържат сведение за това как е получена книгата (тип „дарения“). Например:

1. При инвентарен номер ВФ I 391 е запазен оригиналният почерк на автора на „История Българска“ Гавриил Кръстевич, който подарява това свое произведение на известният и изтъкнат варненски общественик Кръстьо Мирски:

„На любезния ми сродникъ и приятель Кръстьо Ив. Мирски. Г. Кръстевич“.

2. От типа „дарения“ е и следната:

„Подарок на Димо Василев в знак на приятелство от свещеник Христо Стефанов в село Николаевка Варненска околия ...”

На другата страница с друг почерк пише: „Настоящата христоматия ми я подари свещеник Христо попъ Стефанов на 11 декември 1886 година вечерта когато бях на разговор в домът му с. Николаевка” (следва подпис). Приписки от подобен род дават и ценни сведения за някои чисто хронологически моменти, както в случая по кое време и кой е бил свещеник в село Николаевка.

Друг вид приписки са такива, които представляват своеобразна **кореспонденция**. Така например в един френско-български разговорник (ВФ I 200), е записано на френски език:

„ Госпожице, ние трябва да научим за днес 2 урока от тази книга... Аз ще дойда към 9 и ще подготвя добре всичките зададени уроци. Ако имате време научете също един урок от математиката, защото искам оттук нататък вие да сте най-успялата от всички мои ученици. Jordan (Йордан)”.

Тип „кореспонденция“ се среща и в друга книга непосредствено под надпис на османотурски:

„До Димитър Георгиев въ Русчукъ. Писмото заедно с парите ви приех. Утре ще са отпрати към вас пратката.”

Вероятно надписът на османотурски език е със същото съдържание, защото следват няколко приписки (писани с един и същ почерк), които на единия ред са османотурски, а на следващия ред са на български език. Тепърва предстоят изследвания, за да се установи дали е така.

Прави впечатление, че сред тях има и такива, които **съобщават за станали събития**. Например:

„днес училището ни са посети отъ каймакамина, кадията и други чиновници”.

Дори и след Освобождението традицията да се оставят бележки в полетата на книгите не затихва. Отбелязвани са всякакви дати и събития, които в много случаи носят печата:

“Нека са помни от бъдущите поколения следнето...”

Под този надслов свещеник Тончев пише своя „Памятникъ”, в който разказва за Първата световна война и за кризата, която преживява българската икономика:

„Настъпи глад, скъпотия, появиха се раздори големи, изгуби се доверието между народа.”

Архемандрит Инокентий Софийски също оставя своите впечатления за случващото се във Варна или по света. Той отбелязва изваждането през 1935 г. на потопената по време на Първата световна война германска подводница UB45; смъртта на Гулиемо Маркони, както той го нарича; смъртта на сръбския патриарх Варнаава: „Голям гонител на българския народ в поробена Македония.”

Друга разновидност са приписките с **богословска насоченост**, в които се цитират свети книги или молитви или носят **нравоучителен характер**:

„Мало хортувай много слушай защото една уста имаш а две уши.”

Но за мен най-интересни и с елемент на известна изненада бяха приписки тип **„поезия”**. Така например в началото на книга (ВФ I 944) от вътрешната страна на корицата се крият следните стихчета:

„Теменугата увехва,
мраморът се чупи,
а подписът остава,
спомен да създава,
за спомен на милата ,
Г.К[ирилов] .”

или

„ Магарето ревеше,
Славейт пицеше
а кукувицата кукаше,
а перото пишеше не ме забравяй.”

Тези неумели поетични опити, плод на едно прекрасно чувство, също са частица от епохата и духа, който носят приписките.

Изследванията върху тях тепърва предстоят. Поради обема им тук са представени само част от тези бележки, оставяни по полетата на книгите.

Накрая искам да спомена и един летопис, който се съхранява в Музея и отдавна е известен сред учените – Летописът на Жендо Вичов. Известен котленец, роден около 1813-1814 г., Жендо Вичов оставя над 12 листа бележки, в които разказва за различни събития, засегнали Котел и котленци. Началната страница е украсена със заставка в черен цвят с геометрични орнаменти. Следва изложение, в което събитията са подредени в хронологичен ред в зависимост от времето, по което са се случили - отбраната на Котел от кърджалиите, руско-турските войни, чумата, холерата, за пожарите в Котел, построяването на училището, църквата, различните „разпри и крамоли”. Интересно е как още в началото той на няколко пъти подчертава нуждата от знание:

“Ако ли ще някой много да знае, нему подобава малко да спи, рано да става, бога на помощ да призовава.” или „... да се помене нашето просто знание и ревност за обучение.” Освен тях авторът оставя над 15 страници, в които представя вечен каледнар с обозначени зодиакални знаци. Интересно е включването на традиционни български светци – напр. на 11 май е отбелязан празникът на Св. св. Кирил и Методий или почитаният на 19 октомври български светец св. Иван Рилски. А какво да кажем за графиката, която той чертае, за да покаже „отчто биваает полнолуние и новолуние” и различните фази на луната. Този начетен човек оставя богата колекция от книги, събирани от него и които, впоследствие, подобно на наследниците на отец Матей Преображенски, роднините му бързо разпиляват.

Настоящото съобщение представя само част от невероятното ръкописно

наследство, което се съхранява в Музея на Възраждането в гр. Варна. Все още неизследвано напълно, то отразява най-добре и от „пръв поглед” времето на своите творци. И ако днес то е достигнало до нас по един или друг начин, наша е отговорността да го запазим, съхраним и предадем така, че да опровергаем факта, че сме „нехайни наследници” на своите предци.

ЛИТЕРАТУРА:

1. **Нешев, Г.** – „Културни прояви на българския народ XV – XVIII в.”; София 1978 г.
2. **Нешев, Г.** – „Културни прояви ...”, стр. 21; **Яцимирски, Ал.** – „Славянския и Руския рукописи румънских библиотек” – в „Сборник отделения руского языка и словестности императорской Академии наук” т.79, Санкт Петербург 1905г.; **Documante Introducere, vol. I, București** 1956; „Молдавия в епоху феодализма. Т. I. Славянские грамоты (XV-первая четверт XVII в.) под ред. Л.В. Черепнин, Кишинев 1961 г.
3. **Спространов, Е.** – „Опис на ръкописите в Библиотеката на Рилския манастир”, София 1902; **същия** – „Опис на ръкописите в библиотеката на Светия Синод на българската църква в София”
4. **проф. Б. Цонев** – „Опис на ръкописните и старопечатни книги на Народната Библиотека в София”, София 1910 г.; **същия** – „Опис на славянските ръкописните и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека”, София 1920 г.;
5. **Стоянов, М., Хр. Кодов** – „Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека”; София 1964; **Кодов, Хр.** – „Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на БАН”, София 1969 г.; **Джурова Аксиния** – „Каталог на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека”, София 1985 г.; **Джурова, Акс.** – „Стари балкански ръкописи” Токио 2005; **Велчева, Б., Е. Кочева, Ст. Кожухаров** – „Ръкописната сбирка на Троянския манастир” – в сб. „Старобългарска литература” 1971 / кн. 1; **Коларов, М.** – „Връзките на Ловеч с Хилендар и Зограф XVIII- XIX в.” – в сп. Исторически преглед 1989 г., кн. 6
6. **Гандев, Хр.** – „Фактори на Българското възраждане 1600 – 1830 г.”; София 1943 г.; **същия** – „Ранно възраждане 1700-1830”, София 1939 г.; **Динев, П.** – „Софийски книжовници през XVI в.”; София 1939 г.; **Петканова-Тотева, Д.** – „Средища на старобългарската книжнина. Въпроси на старобългарската литература”; София 1966 г.; **Нешев, Г.** – „Български довъзрожденски културни средища”; София 1977 г.; **Райков, Б.** – „Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в.” – в сб. „Старобългарска литература 1971 / кн. 1; **Милтенова, А.** – Ръкописната сбирка на Свищовското читалище” – в сп. „Старобългарска литература” 1980/ кн. 8; **Бонева, В.** – „Българският XVIII век. Феномени и фактори на Ранното възраждане”; в сп. „История” 2004, кн. 4-5; **Н. Генчев** – Българската култура XV-XIX в. София 1988 г.; **Богданов, Иван** – „Български твърдини”; София 1971 г.
7. **Станчев, Кр., Трифон Банков** – „Слаеянските ръкописи в Музея на Възраждането – Варна”; сп. „Старобългарска литература” 1978 / кн. 4; стр. 101-115
8. **Райков, Божидар** – „Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през ½ на XVII в.” – сп. Старобългарска литература 1971 / кн. 1; стр. 263
9. **Стоянов, М.** – „Букви и книги”; София 1978 г. стр. 31
10. **Станчев, Кр., Трифон Банков** – „Слаеянските ръкописи в Музея на Възраждането – Варна...”; стр. 101
11. **Бонева, В.** – „Българският XVIII век. Феномени и фактори на Ранното възраждане”; в сп. „История” 2004, кн. 4-5, стр. 39
12. **Станчев, Кр., Трифон Банков** – „Слаеянските ръкописи в Музея на Възраждането – Варна...”, стр. 106
13. **Тодорова, Олга** – „Православната църква и българите XV-XVIII”, София 1997 г.; стр. 212 - 220
14. **Станчев, Кр., Трифон Банков** – „Слаеянските ръкописи в Музея на Възраждането – Варна...”, стр. 110
15. **Георгиева, Ив.** – „Българска народна митология” София 1983 г., стр. 99 - 108
16. **Стоянов, М.** – „Украсата на славянските ръкописи в България” София 1973 г.

17. **Тодорова, Олга** – „Православната църква...”, стр. 219
18. **Мутафчиева, В.** – „Да се знае! (Значението на приписките през турското робство)”; София 1964 г.; **Русев, Иван** – „Сие да се знае...”; В. Търново 1999 г. ; **Ферманджиев, Н., Начев, В.** – ”Писахме да се знае”; София 1984 г.

За контакти:

Марияна Димитрова Николова
РИМ – Варна, Музей на Възраждането
ул. „Л. Заменхоф” 21
гр. Варна 9000
e-mail: muzei.vazrajdane@abv.bg